

PŘÍNOS VYUŽITÍ MODELŮ V TEORII RESILIENCE

THE BENEFITS OF UTILIZING MODELS
IN RESILIENCE THEORY**Jan Sebastian NOVOTNÝ**

*Filozofická fakulta Ostravské Univerzity
katedra psychologie a aplikovaných sociálních věd
Reální 5, Ostrava, 703 01
sebastian.novotny@osu.cz*

Abstrakt

V průběhu tří dekád zkoumání resilience byl tento koncept podrobně rozpracován a zahrnul do sebe celou řadu různých aspektů a oblastí. V rámci přehlednější prezentace těchto poznatků jsou stále častěji využívány různé modely. Cílem příspěvku je zhodnotit způsob jejich použití i jejich přínos pro rozvoj teorie resilience. Jsou představeny různé přístupy využití a konstrukce modelů (narativní, simplexní, komplexní) a jejich základní charakteristiky. V závěru je stručně zhodnocen přínos těchto modelů k rozvoji teorie resilience.

Klíčová slova: resilience, modely, využití, přínos.

Abstract

Over three decades of research into resilience, this concept has been elaborated in considerable detail, and it now covers a wide range of aspects. Various models are increasingly being applied in order to present the theory of resilience in the clearest possible way. The goal of this paper is to assess the ways in which these models are utilized and to evaluate their benefits and contribution to the development of resilience theory. The article presents various approaches to the use and structure of models (narrative, simplex, complex) and outlines their basic characteristics. The conclusion includes a brief assessment of the benefits of these models and their contribution to the development of resilience theory.

Key words: resilience, models, utilization, benefits.

ÚVOD

Resilience označuje schopnost jedince vyvíjet se v termínech normálního či zdravého vývoje navzdory přítomnosti výrazných negativních a rizikových okolností (Grotberg, 1997)²⁸, resp. schopnost jedince směřovat („navigate“) se (a svůj život) směrem ke zdrojům udržujícím zdraví a osobní pohodu („well-being“) a zároveň schopnost jedincovy rodiny, společnosti

²⁸ Tato dodnes nejčastěji citovaná definice resilience je sice obecně aplikovatelná na jedince v jakémkoliv věku, přesto je často chápána spíše jako vztahující se k období dětství a dospívání.

a kultury, poskytnout tyto zdroje (kulturně) smysluplným způsobem (Ungar, 2006; Ungar et al., 2008).

Za třicet let rozvoje a zkoumání této problematiky byla do teorie resilience zakomponována řada témat a aspektů. Je možné zmínit např. rozšiřující se seznam faktorů resilience (účinných vlivů a vlastností), s tím související zahrnutí odlišných skupin faktorů resilience – individuálních vlastností, vztahových a sociálních atributů i vlivů kultury, případně zohlednění dynamického vývoje resilience, stejně jako analýzu kulturně a sociálně podmíněných odlišností v resilience (podrobněji viz např. Novotný, 2010; Šolcová, 2009).

Společně s tímto rozšiřováním teorie resilience a s tím souvisejícím zvětšováním se množství různých teoretických pojetí a koncepcí, které se však v mnoha případech do značné míry obsahově překrývaly, získala na významu nutnost rozšířit a zlepšit komunikační prostředky, sloužící k prezentování těchto názorů. Jednou z cest, jak toho dosáhnout, je využití **modelů resilience**. Cílem tohoto příspěvku je podívat se na způsoby využití modelů v rámci teorie resilience a stručně také zhodnotit jejich přínos.

Původ slova „**model**“ pochází z latinského slova „*modulus*“, které znamená „měřítko“²⁹. „Model“ na sebe může podle slovníku brát hned několik různých významů. Význam tohoto pojmu v rámci této práce je možné derivovat z následujících definic, podle kterých představuje model:

- „hypotetický popis komplexní entity nebo procesu“³⁰,
- „zjednodušený popis (především matematický) systému nebo procesu, který usnadňuje výpočty a predikci“³¹,
- „zjednodušenou reprezentaci systému nebo fenoménu (např. ve vědě nebo ekonomii), spojenou s hypotézou (hypotézami), popisující systém nebo vysvětlující daný fenomén (často matematicky)“³²,
- „reprezentaci něčeho, buď jako fyzického objektu, který je obvykle menší než reálný předmět, nebo jako jednoduchého popisu objektu, který může být použit při výpočtech.“³³

Souhrnně je tak možné říci, že „abstraktní (nebo pojmový) model je teoretický konstrukt, který reprezentuje něco, co obsahuje soubor proměnných a sadu logických a kvantitativních vztahů mezi nimi. Modely jsou v tomto smyslu konstruovány, aby v rámci tohoto idealizovaného logického systému umožnily úvahy o těchto procesech, a jsou tak důležitou součástí vědeckých teorií. „Idealizovaný“ v tomto kontextu znamená, že může vytvářet explicitní předpoklady, které jsou v některých detailech nesprávné (nebo nekompletní). Tyto předpoklady mohou být zdůvodněny na základě toho, že zjednodušují model, zatímco současně umožňují vytvoření přijatelně přesných řešení.“³⁴

²⁹ Nejranější použití modelů bylo spojeno především s architekturou a stavebnictvím.

³⁰ „A hypothetical description of a complex entity or process.“ (Model Dictionary Definition, n.d.)

³¹ „A simplified description, especially a mathematical one, of a system or process, to assist calculations and predictions.“ (Definition of Model, n.d.)

³² „A simplified representation of a system or phenomenon, as in the sciences or economics, with any hypotheses required to describe the system or explain the phenomenon, often mathematically.“ (Model, n.d.)

³³ „A representation of something, either as a physical object which is usually smaller than the real object, or as a simple description of the object which might be used in calculations.“ (Definition of model noun, n.d.)

³⁴ „An abstract model (or conceptual model) is a theoretical construct that represents something, with a set of variables and a set of logical and quantitative relationships between them. Models in this sense are constructed to enable reasoning within an idealized logical framework about these processes and are an important component of scientific theories. *Idealized* here means that the model may make explicit assumptions that are known to be false (or incomplete) in some detail. Such assumptions may be justified on the grounds that they simplify the model while, at the same time, allowing the production of acceptably accurate solutions.” (Model (abstract), n.d.)

Modely resilience

Modely jsou v rámci teorie resilience využívány relativně často a různým způsobem³⁵. S jejich pomocí popisují autoři různé aspekty resilience a na různé úrovni komplexnosti. V následujícím textu budou ilustrovány některé z modelů a stručně komentovány jejich specifika a vlastnosti.

Řada modelů resilience nezahrnuje své vizuální (resp. grafické) znázornění a představují tak spíše **slovní popis** obecnějších atributů tohoto konceptu, případně se zaměřují na shrnutí předchozích studií a jednotlivých zjištění. Příkladem takového přístupu je např. práce Margality (2003), která popisuje vývoj zkoumání resilience a jeho současný stav a v rámci definování aktuálního vnímání resilience používá právě termín „model resilience“. Podobně i Hart, Wilson a Hittner (2006) popisují model resilience pomocí narativních technik. V tomto případě se autoři navíc zaměřují pouze na Antonovského koncepci „Sense of Coherence“ (SOC) a zkoumají vzájemnou interakci rizik a protektivních faktorů, především s ohledem na vliv SOC. Jak ale autoři uvádějí, jejich pojetí „modelu psychosociální resilience“ je pouze přejmenováním Antonovského modelu rovnováhy v rámci konceptu SOC.

Přestože narativně pojaté modely resilience představují použitelnou formu prezentace informací, je možné položit otázku, nakolik skutečně odpovídají povaze modelu vycházejícího z jeho definice. Proto se dále zaměřím pouze na prezentaci modelů, které obsahují i **vizuální (grafické) znázornění** jednotlivých komponent³⁶ a prvků³⁷ resp. vztahů mezi nimi v rámci daného modelu.

První skupinu vizuálně (graficky) zpracovatelných výstupů představují modely, zaměřující se na **jednu z vlastností nebo aspektů resilience, mající užší využití³⁸, resp. operující na nezákladnější úrovni obecnosti**. Příkladem takového přístupu je popis tří modelů resilience, které vysvětlují, jakým způsobem ovlivňují protektivní faktory trajektorii vývoje od vystavení riziku směrem k negativním důsledkům (Fergus, Zimmerman, 2006). Zaměřuje se tak na vzájemné vztahy a případné interakce mezi působícím rizikem a protektivními faktory (viz Schéma 1³⁹).

³⁵ Pro ilustraci: vyhledávač Google našel na dotaz *resilience model* 3 840 000 záznamů, při úpravě požadavku na přesnou frázi „*resilience model*“ se počet snížil na 17 000 záznamů. Databáze PsycInfo našla hledaný termín v 57 publikacích a v 296 případech celkem (včetně přednášek apod.). Multidatabázový vyhledávač MU (MetaLib) pak našel na dotaz *resilience model* celkem 86 857 záznamů.

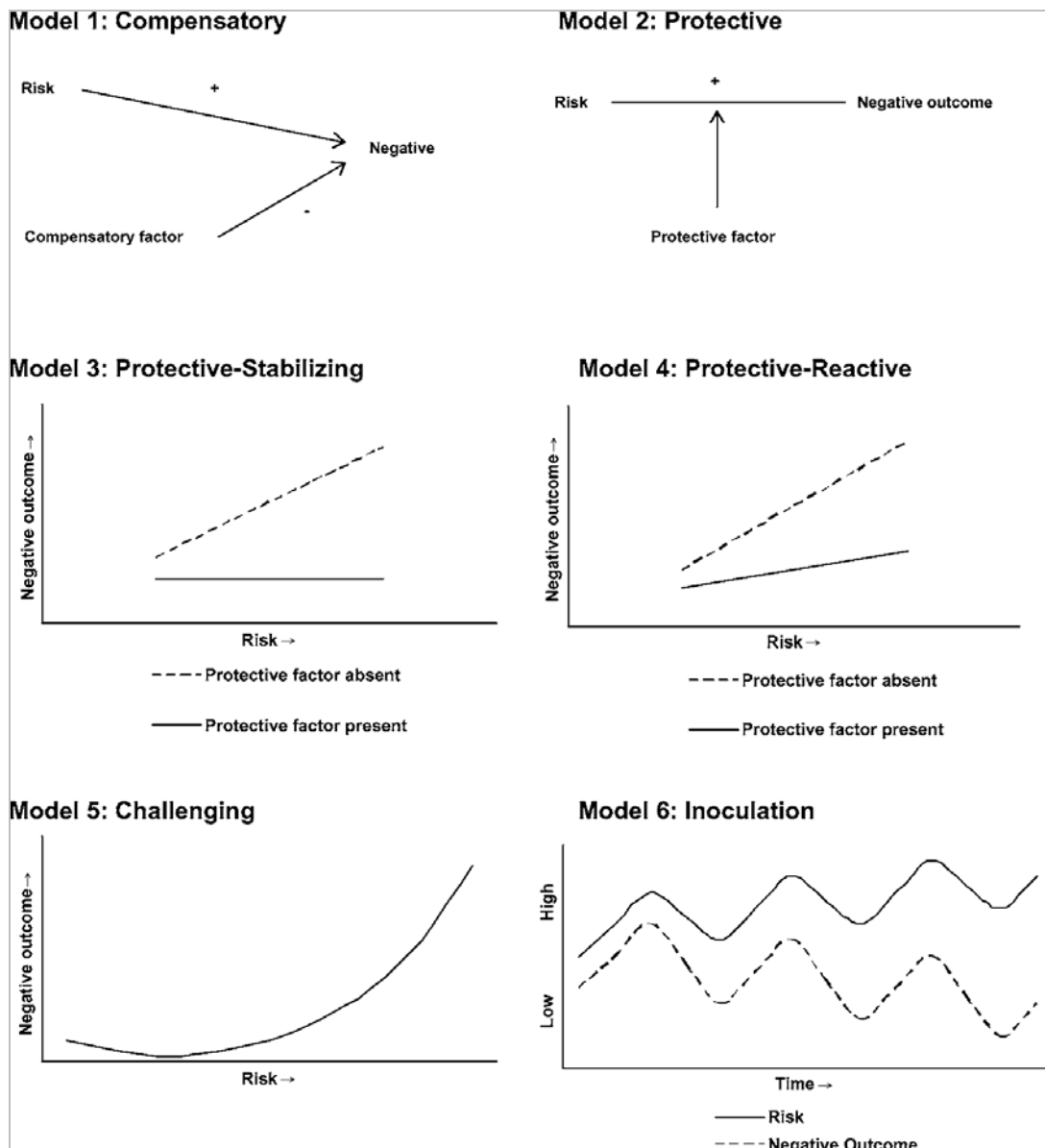
³⁶ Termín „komponenta“ označuje specifické oblasti modelu, popisující obecné části či složky resilience. Komponentami resilience jsou např. rizikové faktory, protektivní faktory (faktory resilience), osobnost jedince nebo důsledky (výsledné efekty) působení rizika, faktorů resilience a jejich vzájemné interakce.

³⁷ Termínem „prvek“ jsou označeny jednotlivé části nebo složky komponent. Prvky mohou představovat na obecnější úrovni např. jednotlivé faktory rizika/resilience (např. vliv školního prostředí, self-efficacy, rodičovská péče, závislý rodič atd.), vlastnosti osobnosti (temperament) nebo některé důsledky (sociální izolace, problémové chování, pozitivní rozvoj vlastnosti osobnosti apod.). Na detailnější úrovni reprezentují prvky konkrétní mechanismy a procesy, jimiž jednotlivé faktory působí v daném kontextu (rodičovská péče může zahrnovat např. rodičovský dohled a kontrolu, otevřenou komunikaci ve vztahu rodič-dítě, poskytnutí adekvátní autonomie přiměřené věku atd.).

³⁸ Z tohoto pohledu by bylo možné nazvat je jednodimenzionální, toto označení ale dle mého názoru není v tomto kontextu příliš vhodné, protože je příliš matoucí (termíny jednodimenzionální-multidimenzionální/komplexní mají i v rámci teorie resilience některé jiné významy).

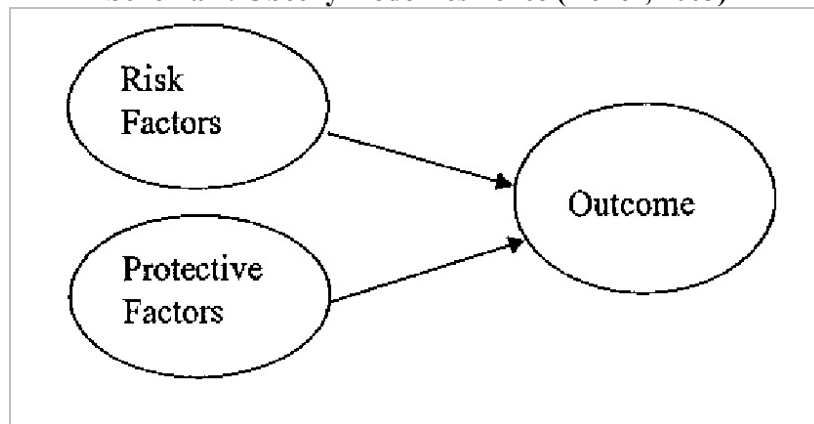
³⁹ Z technických důvodů budou všechny prezentované grafy ponechány v originálním jazyce

Schéma 1: Modely resilience podle typu interakce mezi rizikem a protektivními faktory

Podobně je možné zmínit i obecný model resilience (Keller, 2003 – viz Schéma 2).

Schéma 2: Obecný model resilience (Keller, 2003)

Jiným příkladem jsou modely, zaměřující se na strukturu a typy faktorů resilience (protektivních faktorů). Jako ukázka může sloužit model faktorů resilience, zmíněný v kapitole 1.4 (International Resilience Project: Project report, 2006). Ten se opět zaměřuje na jeden z aspektů resilience – strukturu protektivních faktorů, kterou popisuje na narativní úrovni (výčet a definice jednotlivých faktorů), i pomocí grafického znázornění.

Širší pojetí je možné sledovat v modelu vývoje resilience (Gunnestad, 2003). Uvedený model se také zaměřuje na protektivní faktory, ke kterým ale přidává i přehled vnitřních procesů, vedoucích ke vzniku resilience a naznačuje i některé vzájemné interakce (viz Schéma 3).

Další skupinou jsou modely, které se soustředí na **specifický způsob využití** (resp. specifickou cílovou skupinu uživatelů), přestože obsahově již představují komplexnější struktury. I přes jejich větší složitost a vzhledem k uživatelům (kteří mnohdy nejsou zbláhli v teoriích resilience) jsou tak stále zatíženy výraznějším zjednodušením. Příkladem jsou např. „The Resiliency Wheel“ (kolo resilience, Schéma 4) (Henderson, Milstein, 2003), nebo „The Resilience Doughnut“ (kobliha resilience, Schéma 5) (Worsley, 2006).

Oba předkládané modely jsou určeny primárně pro pedagogy a vychovatele a proto se snaží zachytit spíše základní principy, aplikovatelné v rámci daného prostředí, pokud odhlédneme od řady detailnějších aspektů, které se za danými modely skrývají.

Schéma 3: Model vývoje resilience (Gunnestad, 2003)

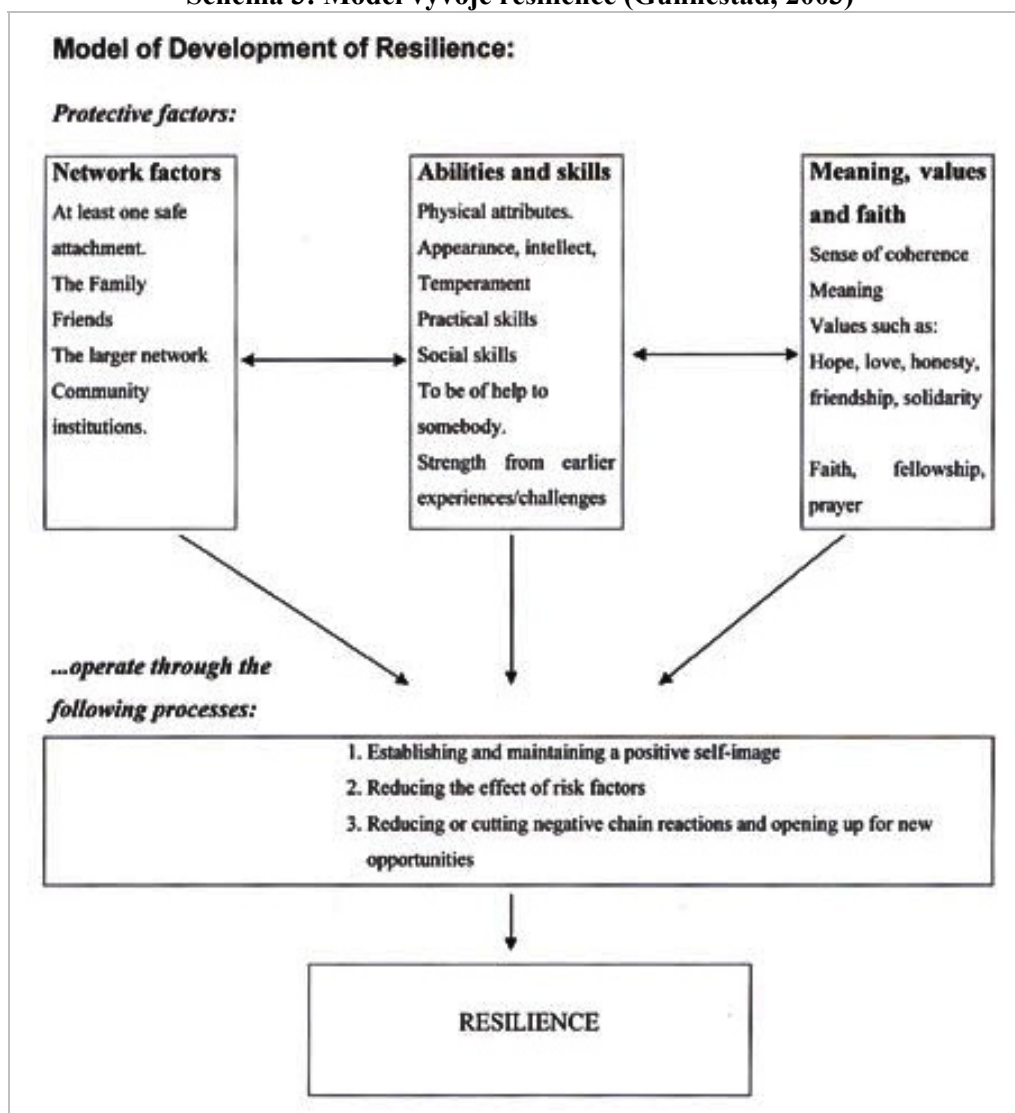

Schéma 4: The Resiliency Wheel

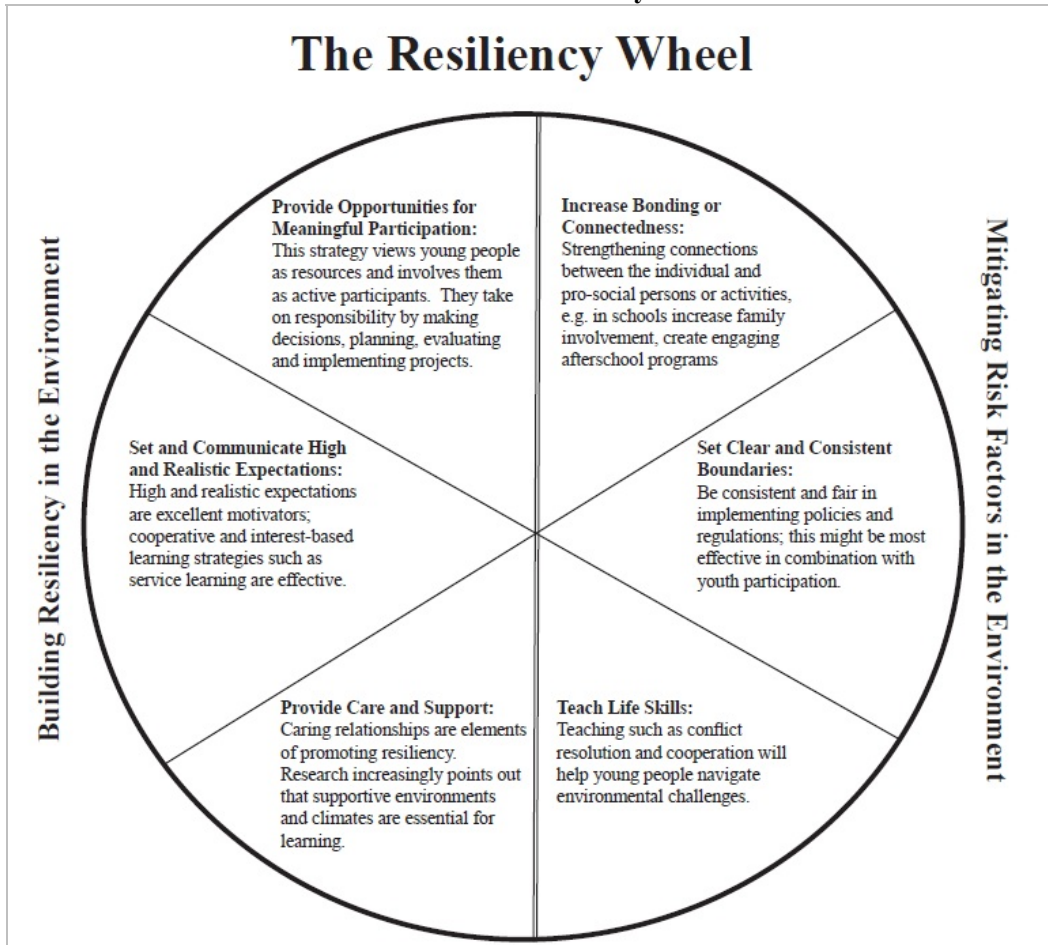
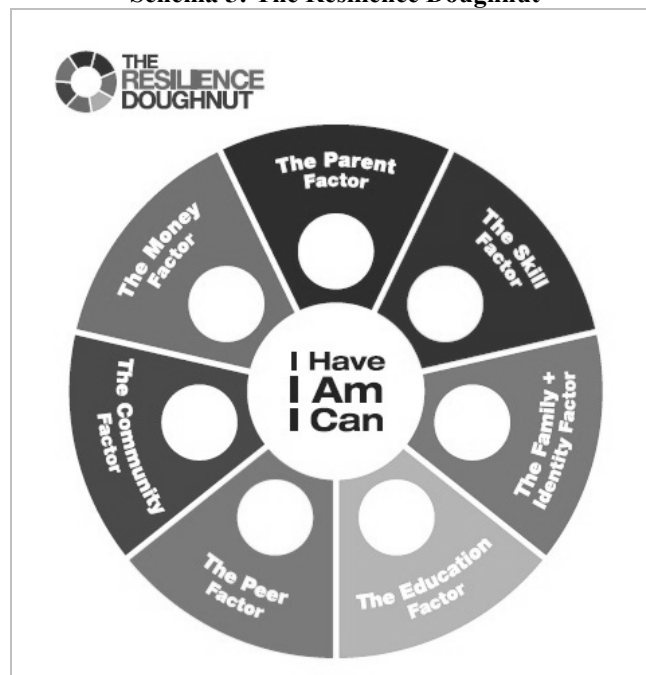

Schéma 5: The Resilience Doughnut

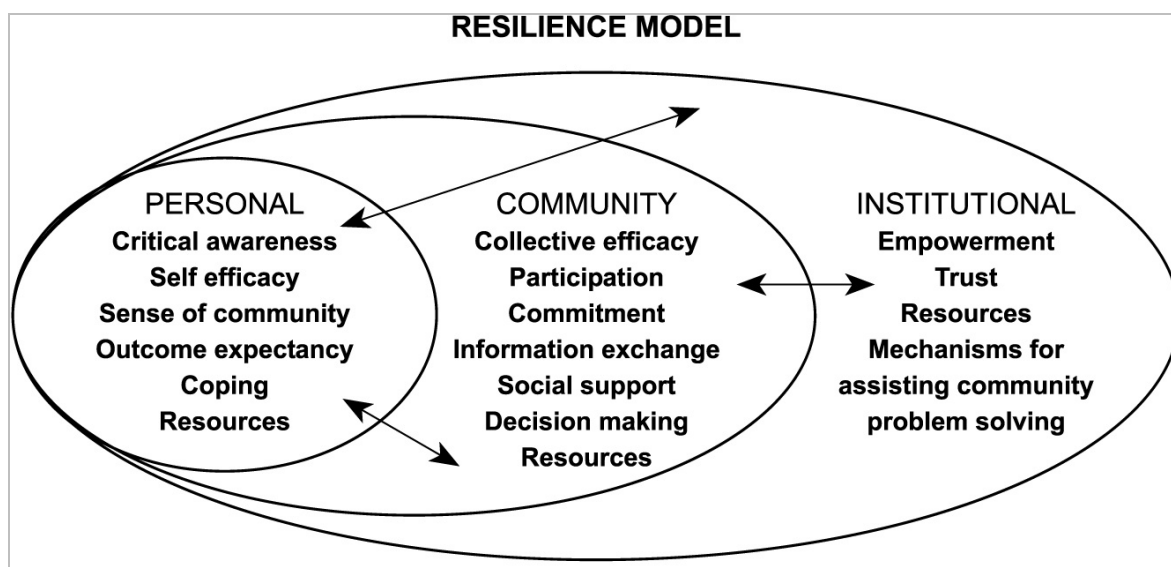

Vůči těmto „jednodušším“ modelům pak můžeme postavit **komplexnější modely**, které se již snaží o uchopení resilience v celé její šíři (případně se pohybují na kontinuu mezi výše uvedenými a komplexními modely). Jejich základními vlastnostmi je, že postihují složitější strukturu jednotlivých komponent resilience, vzájemné vztahy mezi nimi, resp. obojí.

Tyto modely je možné odlišovat na základě různých charakteristik. Například dle toho, zda se jedná o strukturální či interakční modely, na základě míry jejich otevřenosti-uzavřenosti⁴⁰ atd. Následující schémata (viz Schémata 6–9) představují několik ukázek strukturálně-interakčních modelů resilience a ilustrují, jakým způsobem jednotliví autoři využívají modelů k zobrazení jednotlivých prvků, komponent a vztahů v rámci resilience.

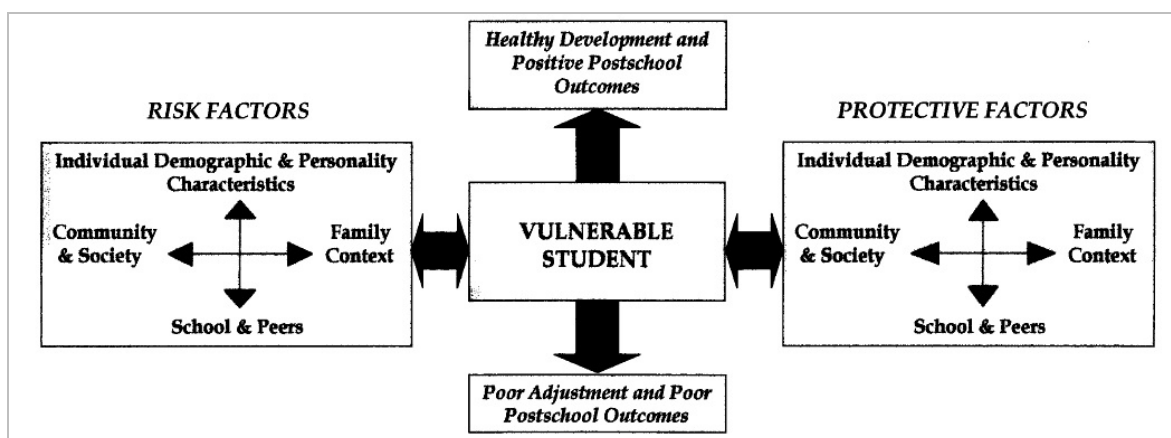
Např. Paton a Johnston (viz Schéma 6) popisují tři oblasti vlivů (konkrétně tři skupiny protektivních faktorů), které se podílejí na resilienci: osobní, společenské a institucionální. V rámci každé ze skupin pak uvádí konkrétní příklady jednotlivých faktorů. Dle autorů jsou také všechny tyto faktory ve vzájemné interakci.

Schéma 6: Model resilience podle Patona a Johnstona (2001)

⁴⁰ Otevřené modely umožňují snáze zahrnout do své struktury případné změny, nové složky a interakce apod. Oproti tomu uzavřené modely nejsou postaveny pouze na popisu struktur a interakcí jako takových, ale často v sobě zahrnují i jejich pevné specifikace (v některých případech i včetně výzkumných a statistických metod).

Schéma 7: Vztahový model resilience podle Murrayho (2003)

Oproti tomu Murray (viz Schéma 7), který se v rámci svého modelu zaměřuje na studenty (specificky se věnuje pouze „zranitelným“ – ohroženým studentům), popisuje v modelu obecné oblasti (faktory), které ovlivňují tyto studenty a přidává zde i zohlednění důsledků těchto vlivů. Konkrétně zde definuje cluster rizikových faktorů (kam zařazuje vlivy jako „rodinný kontext“, „školu a vrstevníky“ atd.) a protektivních faktorů. V obou skupinách faktorů můžeme sledovat stejný obsah, ve kterém autor (na rozdíl od předchozího schématu) neodlišuje konkrétní prvky či vlivy (v rámci modelu jsou tak obsahově totožné).

Oba tyto clustery jsou ve vzájemné interakci se studentem (ovlivňují jeho aktuální životní kontext) a výsledkem této interakce jsou pak dva možné výsledné stavy (zjednodušeně řečeno pozitivní a negativní).

Schémata 8 a 9 jsou postaveny na podobném principu a zahrnují mechanismy obou předchozích modelů. Popisují tak různé kategorie (skupiny, clustery) vlivů či působících faktorů, zachycují vliv stresorů a zohledňují i důsledky celého procesu (v různé míře specifčnosti). Zobrazení vzájemných vztahů a interakcí mezi jednotlivými oblastmi (prvky) je ale ve všech modelech na velmi obecné úrovni.

Schéma 8: Structura resilience (Kumpfer, 1999)

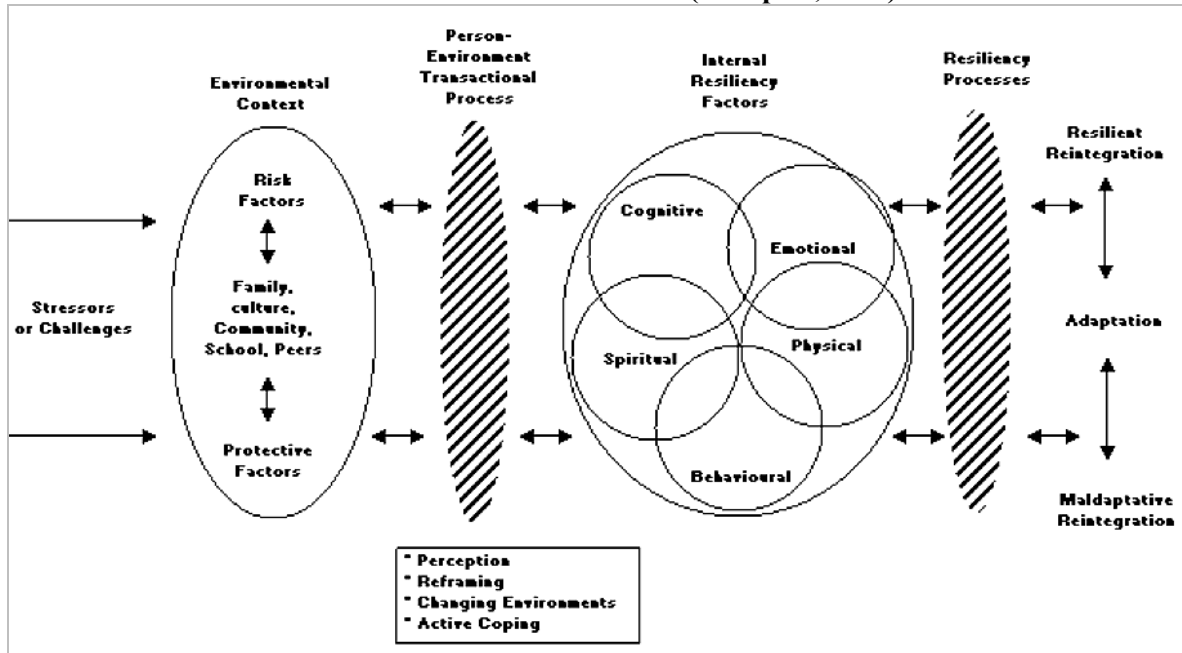
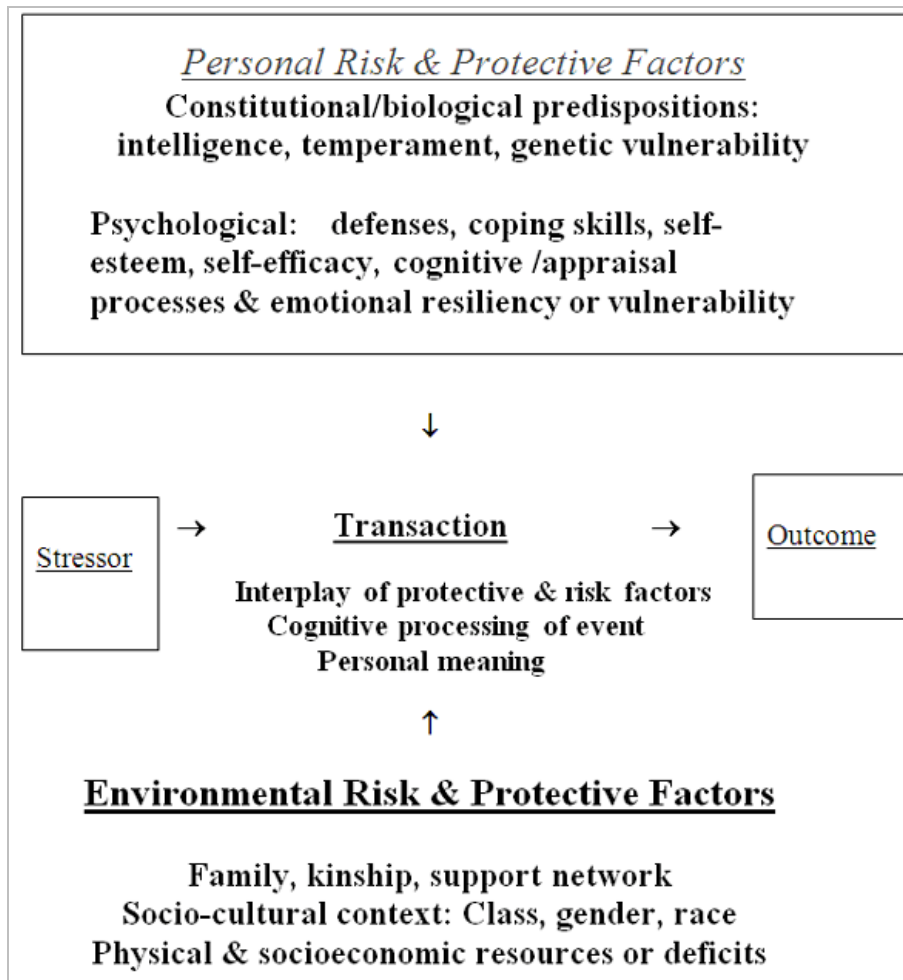

Schéma 1: Resiliency-vulnerability model (Corwin, 2001)

Jak je patrné, představují jednotlivé modely více či méně složité a komplexní struktury, zahrnující různé komponenty. Při vzájemném porovnání je ale také vidět, že většina základních stavebních prvků jednotlivých modelů je **shodná**.

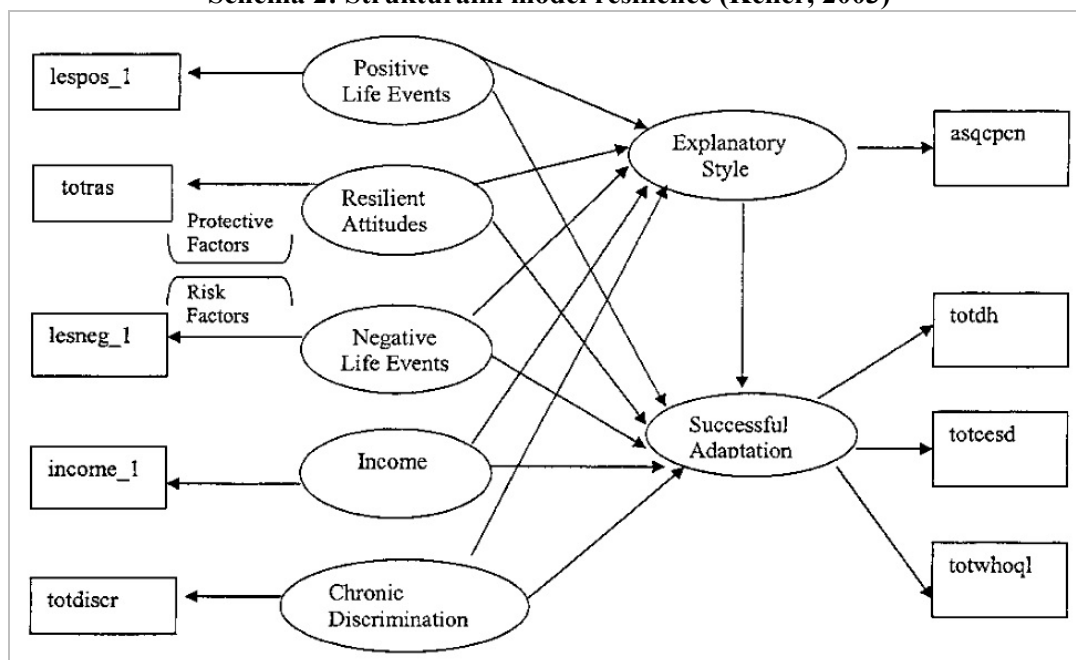
Výše uvedené modely se povětšinou zaměřují spíše na strukturu resilience a vzájemné interakce jednotlivých komponent (složek) vyznačují jednoduše jako jednosměrnou či vzájemnou interakci. To je možné vnímat jako výhodu i nevýhodu zároveň.

Z pohledu struktury představují jednotlivé modely spíše otevřené koncepce. Popisují sice jednotlivé složky resilience na úrovni komponent (a jejich umístění ve struktuře resilience), do kterých vkládají konkrétní obsah (např. konkrétní faktory resilience apod.), jejich povaha se ale zaměřuje spíše na samotné komponenty (tudíž je jejich obsah snadno doplnitelný).

Z pohledu interakcí mezi jednotlivými komponentami již ale uvedené modely představují velmi obecně pojatý model, protože většinou nijak nespecifikují jejich formu či přesnější směr. Výhodou tohoto přístupu je především to, že neomezují (pevně nespecifikují) vztahy mezi jednotlivými složkami resilience a tím si zachovávají dostatečnou otevřenost systému pro případné změny, implementaci nových zjištění apod. To ale zároveň představuje i základní nevýhodu těchto modelů, protože povahu jednotlivých interakcí znázorňují na tak obecné rovině, že je jejich informační přidaná hodnota téměř nulová (u většiny modelů je možné vyčíst povahu jednotlivých interakcí jako „vše souvisí se vším“). I vzhledem k důrazu, který je v současné době kladen na interakční (procesuální) povahu resilience je toto možné označit za výrazný nedostatek uvedených modelů.

Oproti těmto modelům je možné postavit model Heidi Keller (2003), ve kterém jsou vzájemné interakce mezi jednotlivými prvky systému vyznačeny specifitěji a více rigorózně (viz Schéma 10).

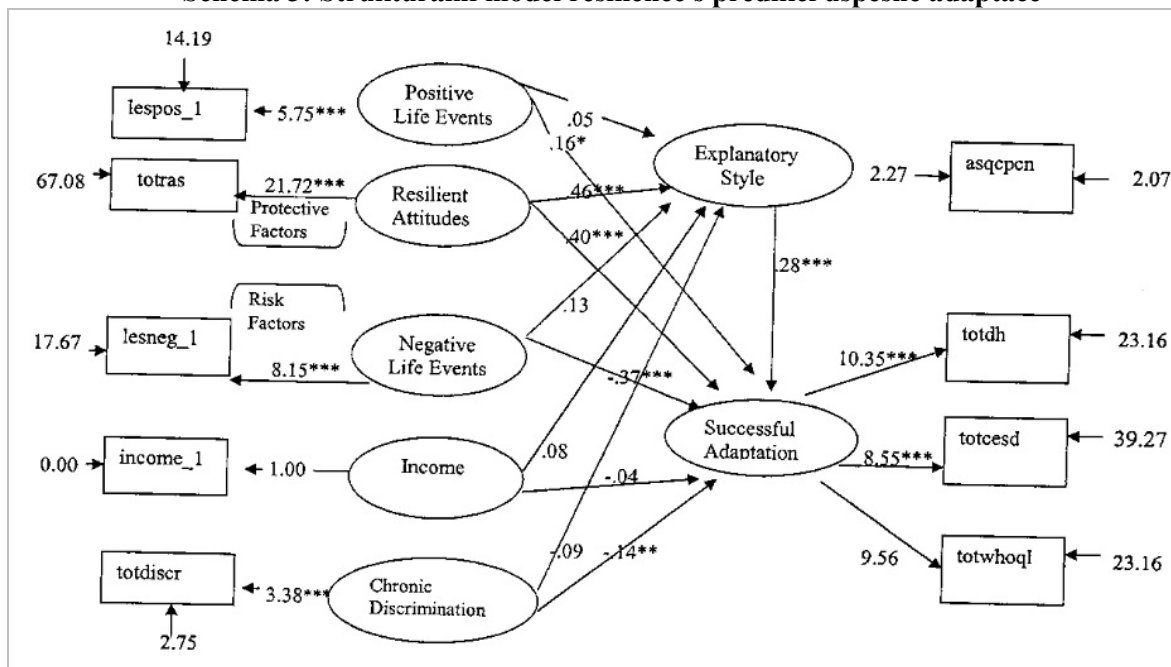
Schéma 2: Strukturální model resilience (Keller, 2003)

V porovnání s předchozími se tento model odlišuje jak na úrovni prvků, tak na úrovni prezentace vzájemných interakcí. Kellerové model pevně určuje obsah jednotlivých prvků (stanoví zapojené a sledované faktory, důsledky a vlivy), stejně jako jasně naznačuje jejich

vzájemné interakce. Představuje tak spíše uzavřený systém.⁴¹ Vzhledem k použití některých specifických prvků (např. kvalita života podle WHO – prvek „totwhoql“) je pak při využití tohoto modelu nutné použít i specifické metody (dotazník WHOQOL). Autorka navíc doplnila tento model i o analýzu jednotlivých vztahů (viz Schéma 11) za účelem predikce úspěšné adaptace.

Schéma 3: Strukturální model resilience s predikcí úspěšné adaptace

Tento postup sice zvýšil využitelnost modelu v rámci specifické úlohy, zároveň jej ale ještě více uzavřel, proto je jeho použití silně omezeno, a to nejen z pohledu obsahu (prvků a interakcí), ale i z pohledu využití. Pokud by navíc došlo k výraznějšímu posunu v chápání resilience a její podstaty, začalo by postupně docházet ke zvětšování vzdálenosti mezi konceptem resilience a tímto modelem, kdy by se mohl stát v extrémním případě neplatným.

Shrnutí

Při hodnocení přínosu využití modelů v teorii resilience je možné se zaměřit na dva úhly pohledu. Pokud bychom chtěli hodnotit jednotlivé modely, je možné říci, že jejich základními atributy z pohledu využitelnosti, které je nutno mít na zřeteli (korespondence s teorií resilience je brána jako samozřejmost), je jejich **otevřenost-uzavřenost** a **specifičnost-obecnost**. Přínos toho kterého modelu tak záleží především na preferencích a potřebách jednotlivých uživatelů.

Celkové hodnocení přínosu využití modelů v teorii resilience je již obtížnější. Primárně záleží na tom, jaký účel daným modelům přisuzujeme. Budou-li brány jako zjednodušená reprezentace určité reality (resp. teorie), je možné říci, že svoji funkci plní většinou velmi dobře (přestože v některých případech zahrnují pouze popis jednotlivých prvků, bez vyjádření jejich vzájemných vztahů a interakcí – ad výše uvedená definice modelu). Pokud bychom ale chtěli hodnotit jejich efektivitu při naplňování požadavku „...aby v rámci tohoto idealizovaného logického systému umožnily úvahy o těchto procesech...“, musíme konstatovat, že

⁴¹ Je jistě možné tento model doplnit o nové prvky, ale důsledkem toho by bylo narušení současné integrity modelu a nutnost znovu vyhodnotit přiměřenost a správnost jednotlivých prvků i jejich interakcí.

většina používaných modelů **nemá výraznější potenciál k dalšímu rozvoji poznání a teorie resilience**, ať už z důvodu jejich výrazné simplexnosti nebo uzavřenosti (jinak řečeno tyto modely v drtivé většině neobsahují žádnou přidanou hodnotu oproti slovnímu popisu teorie, ze které vychází)⁴².

Tento stav by dle mého názoru mohla zlepšit metoda **vícerozměrného systemického modelování** (ve zkratce se jedná o specifický otevřený systém trojrozměrného modelování dat), jejíž základní principy jsem nastínil ve své disertační práci (Novotný, 2011). Věřím, že tato nová metoda vytváření modelů v některých ohledech překonává výše uvedené nedostatky současných modelů. Této metodě bude proto určitě věnována pozornost v některém z budoucích příspěvků.

LITERATURA

- CORWIN, M. D. (2001). *Brief Treatment in Clinical Social Work Practice*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole Pub. Co.
- Definition of Model (n.d.). Oxford English Dictionary Online. Získáno 10. 11. 2010 z http://oxforddictionaries.com/definition/model?rskey=n8LfAy&result=1#m_en_gb0527530.
- DEFINITION OF MODEL NOUN (n.d.). Cambridge Dictionaries Online. Získáno 7. 11. 2010 z http://dictionary.cambridge.org/dictionary/british/model_4.
- FERGUS, S., ZIMMERMAN, M. A. (2006). Adolescent Resilience: A Framework for Understanding Healthy Development in the Face of Risk. *Annu. Rev. Public Health*, 26, 399–419.
- GROTBORG, E. (1997). *A guide to promoting resilience in children: Strengthening the human spirit*. Haag: Bernard van Leer Foundation.
- Gunnestad, A. (2003). Resilience – a new Approach to Children at Risk in Southern African Situation. In A. Gunnestad (ed.), *Children's rights in Early Childhood Education*. Report. Trondheim: Queen Maud's College.
- HART, K. E., WILSON, T. L., HITTNER, J. B. (2006). A Psychosocial Resilience Model to Account for Medical Well-Being in Relation to Sense of Coherence. *J Health Psychol*, 11 (6), 857–862.
- HENDERSON, N., MILSTEIN, M. (2003). *Resiliency in Schools: Making it Happens for Students and Educators*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- INTERNATIONAL RESILIENCE PROJECT: PROJECT REPORT (2006). Získáno 21. 1. 2007 z http://www.resilienceproject.org/documents/2006_reports/mainreport.pdf.
- KELLER, H. E. (2003). *A measurable model of resilience*. Nepublikovaná disertační práce, Seton Hall University, New Jersey, USA.
- KUMPFER, L. K. (1999). Factors and processes contributing to resilience: The resilience framework. In M. D. Glantz, , J. L. Johnson (eds.), *Resilience and development: Positive life adaptations* (s. 179–224). New York: Academic/Plenum.
- MARGALIT, M. (2003). Resilience Model Among Individuals with Learning Disabilities: Proximal and Distal Influences. *Learning Disabilities Research & Practice*, 18 (2), 82–86.

⁴² Přestože se může zdát, že např. model Kellerové je dostatečně komplexní a otevřený, představuje tento model spíše graficky prezentovaný předpis vnímání a zkoumání resilience. Pokud by měl být využit jako východisko dalšího zkoumání (resp. verifikace představených prvků a vztahů), domnívám se, že by byl buď ověřen (čímž by nedošlo k rozvoji teorie), případně vyvrácen, čímž by ale jeho platnost zcela pozbyla platnost (byl by zrušen), protože dle mého názoru není dostatečně otevřený na to, aby mohl integrovat případná odlišná zjištění (resp. došlo by ke zrušení tohoto modelu a byl by nahrazen novým, který by byl ale ve stejné pozici jako model současný).

- MODEL (n.d.). Získáno 15.9.2010 z <http://dictionary.reference.com/browse/model>.
- MODEL DICTIONARY DEFINITION (n.d.). Získáno 14. 9. 2010 z <http://www.glossary.com/dictionary.php?q=Model>.
- MODEL (abstract) (n.d.). Získáno 14. 9. 2010 z http://www.glossary.com/encyclopedia.php?q=Model_%28abstract%29.
- MURRAY, Ch. (2003). Risk Factors, Protective Factors, Vulnerability, and Resilience: A Framework for Understanding and Supporting the Adult Transitions of Youth with High-Incidence Disabilities. *Remedial and Special Education*, 24 (1), 16-26.
- NOVOTNÝ, J. S. (2010). Resilience dnes: teoretické koncepce, nedostatky a implikace. *Československá psychologie*, 54 (1), 89–102.
- NOVOTNÝ, J. S. (2011). *Comprehensive Resilience Model for Research and Assessment* (nepublikovaná disertační práce). Brno: Fakulta sociálních studií MU v Brně.
- PATON, D., JOHNSTON, D. (2001) Disasters and communities: vulnerability, resilience and preparedness. *Disaster Prevention and Management*, 10 (4), 270–277.
- ŠOLCOVÁ, I. (2009). *Vývoj resilience v dětství a dospělosti*. Praha: Grada.
- UNGAR, M. (2006). Nurturing Hidden Resilience in At-Risk Youth in Different Cultures. *Journal of the Canadian Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 15 (2), 53–58.
- UNGAR, M., LIEBENBERG, L., BOOTHROYD, R., et al. (2008). The Study of Youth Resilience Across Cultures: Lessons from a Pilot Study of Measurement Development. *Research in Human Development*, 5 (3), 166–180.
- WORSLEY, L. (2006). *The Resilience Doughnut Book – The Secret of Strong Kids*. Eastwood: Alpha Counselling Services.